

ТАЪЛИМ КЛАСТЕРИНИНГ ПЕДАГОГИК СТРАТЕГИЯЛАРИ: ТАЛАБ ВА ТАКЛИФ

Саодат Тоштемирова

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти доценти в.б., п.ф.ф.д.
(PhD)

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада педагогик таълим кластери фаолиятидаги муаммолар ҳамда унга таъсир қилувчи ички ва ташқи омиллар таҳлил қилинган бўлиб, унинг узлуксиз таълимдаги самарадорлигини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш мақсадида таснифланган ҳолдаги педагогик стратегиялари таклиф қилинган ва вазифалари белгиланган.

Калит сўзлар: таълим кластери, стратегиялар, кластерли ёндашув, ўқитиш методикалари, услубий бирлашмалар, 4+2 таълими, дуал таълим, тарбия кластери, педагогик амалиёт, аралаш таълим, мустақил таълим, электрон педагогика, қўшимча касб бериш, “маҳаллабай” усули.

EDUCATIONAL CLUSTER PEDAGOGICAL STRATEGIES: DEMAND AND SUGGESTION

ABSTRACT

This article analyzes the problems in the activities of the pedagogical education cluster and the internal and external factors affecting it, proposes classified pedagogical strategies and defines the tasks in order to strengthen and develop its effectiveness in continuing education.

Keywords: education cluster, strategies, cluster approach, teaching methods, methodological associations, 4 + 2 education, dual education, educational cluster, pedagogical practice, mixed education, independent education, electronic pedagogy, additional profession, “neighborhood” method.

КИРИШ

Янги Ўзбекистон тараққиёти бевосита халқ фаровонлиги, инсон қадрини улуғлаш, иқтисодий ва ижтимоий барқарорликни таъминлаш каби стратегик мақсадларни ўз олдига қўймоқда. Буни амалга оширишда таълим ва тарбия тизимида ҳам алоҳида эътибор

берилмоқда. Айниқса, таълимнинг асосий босқичи бўлган мактаб таълими мамлакатимиз эътиборидаги асосий масалалардан бири сифатида марказий ўринда ислоҳ қилинмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Мактаб - юксак маънавият бешиги, у фарзандларимизни болаликдан касбга ўргатувчи даргоҳ бўлиши зарур”[1], дея таъкидлагани ҳам унинг бугунги кундаги аҳамиятини белгилаб бермоқда.

Мамлакатимизда “таълим мазмуни ва сифатини ошириш, рақобатбардош, юқори билим ва кўникмаларга эга олий маълумотли педагоглар тайёрлашда самарадор бўлган педагогик таълим инновацион кластерларини жорий қилиш”[2] ҳамда унинг самарали механизмларини белгилашга катта эътибор қаратилмоқда. Тошкент вилоятида татбиқ этилган педагогик таълим кластери узлуксиз таълимда замонавий фикрлаш, тадқиқотчилик қобилиятига эга етук педагог-кадрларни таъминлашнинг асосий воситаси сифатида намоён бўлмоқда. Бу ўз навбатида, таълим ва тарбия интеграцияси асосида ташкил қилинган таълим кластерининг фаолиятини доимий ислоҳ қилиш ва унинг мустаҳкам ва юқори натижаларни кафолатлайдиган механизмларини амалга оширишни тақозо қилмоқда.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Мамлакатимизда педагогик таълим кластерининг илмий-назарий асослари, ундаги узлуксизлик, узвийлик ва изчиллик ва бошқа тамойиллари, унинг инновацион модели ҳамда уни амалиётга татбиқ этиш механизмлари Ғ.И.Мухамедов, Ш.Қ.Мардонов, У.Н.Ходжамқулов, Ш.И.Ботирова, С.А.Тоштемирова, Н.М.Кошанова, Г.Н.Шарипова ва бошқаларнинг ишларида муайян даражада ёритилган. Бундан ташқари касб-хунар таълимини ривожлантириш жараёни ва тенденциялари, бўлажак мутахассисларни касбий фаолиятга тайёрлаш муаммолари ҳамда дуал таълим асосида таълим олувчиларни касбий фаолиятга тайёрлаш мавзуларида Р.Х.Джураев, Ш.Э.Қурбонов, У.И.Иноятов, Н.А.Муслимов, Ш.С.Шарипов, Р.К.Чориев, Д.О.Химматалиев ва бошқалар тадқиқот олиб боришган.

Мавзуни ёритишда ўқув-услубий ва илмий-методик адабиётлар таҳлили, илмий маълумотларни назарий-услубий, қиёсий таҳлил қилиш, кузатиш, ўз-ўзини назорат қилиш, суҳбат, умумлаштириш, мониторинг ва шарҳлаш каби умумий илмий тадқиқот усулларида самарали фойдаланилган.

НАТИЖАЛАР

Таълим кластери таълимнинг барча босқичларини бозор иқтисодиёти тамойиллари ва глобал даражадаги талабларига мувофиқ самарали ислоҳ қилишни таъминлайдиган янги бошқарув тизимини талаб қилади.

Тошкент вилоятида жорий қилинган таълим кластери фаолиятида олий таълим асосий инновацион марказ вазифасини бажармоқда, лекин унинг фаолият механизмларини амалга оширишда субъектлар фаолиятида бир қатор камчиликлар кўзга ташланмоқда. Таълим кластерида қуйидаги фаолиятли камчиликлар ва муаммоларни кўриш мумкин:

аниқ, табиий ва ижтимоий фанларни ўқитиш методикаларида назарий билимлар амалиёт билан боғланмаганлиги сабабли талаба олган назарий билиминини амалиёт давомида қўллашга қийинчиликка учрамоқда (баъзи таълим берувчиларнинг педагогик фаолиятларида “ўз фанимни билсам, ўқитиш кўлимдан келади” тамойили устуворлигини кўриш мумкин, лекин ўқитишнинг методикаси бўйича зарурий билимлар, педагогик-касбий компетенциялар бўлиши шарт эмас, деб ҳисоблайди[3]);

таълим муассасаларидаги фаолият асосан таълим олувчини навбатдаги босқичга етказишга қаратилмоқда, уларни мустақил ҳаётга тайёрлаш масаласи эътибордан четда қолмоқда, ваҳоланки, бугунги кунда хорижий давлатлар таълимида таълим олувчини амалий фаолиятга, ҳаётга тайёрлаш методикалари ривожланган ва самарали натижалари асосланган (Финляндия таълими);

ўқув фанларидаги амалий қисм талабанинг мустақил фаолиятга йўналтиришдан кўра догматик жараёнлар асосидаги назорат ва қабул қилишлардан иборатлигича қолиб кетмоқда;

олий ўқув юрти кафедралари таълим кластери доирасидаги фаолиятларида “4+2” таълими (назария ва амалиятнинг аниқ белгиланган интеграциясидан келиб чиқиб уни дуал таълим дейиш мумкин [Т.С.]) тизими асосидаги механизмларига деярли эътибор берилмаганлиги сабабли унинг таълим сифатидаги самарадорлигини кўрсатиш имконини бермайди;

тарбия кластерига нисбатан ёндашув ҳам кенг мазмунда ташкил қилиниши лозим, бироқ бу стратегик йўналишда фаолият асосан “Тарбия” фани бўйича амалга оширишга эътибор қаратилган, бунинг натижада тарбия кластери субъектлари(мактабгача таълим, умумий ва ўрта махсус таълим, олий таълим, ижтимоий ва маданий институтлар)нинг ваколатли аниқ белгиланган вазифалари амалга оширилмай қолиши мумкин;

тарбия кластерини ривожлантиришнинг аниқ тизимли ва кутиладиган натижага қаратилган фаолияти амалга оширилмаса, унинг самарадорлиги таъминланмаслиги мумкин.

Одатда педагогик таълим кластерининг фаолиятига ички ва ташқи омиллар таъсир кўрсатади, жумладан, ички омиллар сифатида кластер субъектларининг унинг фаолиятли мазмун-моҳиятини, назарий ва амалий аҳамиятини чуқур илмий жиҳатдан таҳлил қилинмаганлиги ва фаолият механизмларидаги натижаларни башорат қилиш компетентлигининг йўқлиги; субъектларни кластернинг янгича ишлаш механизмларига кўника олмаганлиги ёки бу бўйича етарли касбий ва билим маҳоратлари, фидоийлик, ташаббускорликнинг йўқлиги; таълим кластери фаолиятидаги вазифаларни тўлиқ амалга ошириш учун молиявий таъминотнинг етишмаслиги кабиларни келтириш мумкин.

Ташқи омиллар сифатида эса, барча субъектларни бундан манфаатдорликнинг англамаслиги; субъектлар томонидан таълим кластери воситасида етук педагог-кадрлар тайёрлаш орқали мамлакат иқтисодиётининг турли соҳаларига рақобатбардош мутахассисларни таъминлаш ва аҳоли турмуш даражасини юксалтиришдаги аҳамияти тўлиқ қабул қилинмаётганлигини таъкидлаб ўтиш лозим. Бу каби омилларни келтиришнинг асосий сабаби минтақавий таълим кластери ижтимоий буюртмасига биринчи истеъмолчи маҳаллий ваколатли органлар ҳисобланади, улар ижтимоий буюртма тайёрланишини кузатиши, рағбатлантириш ва ёрдам бериши лозим[4], ваҳоланки таълим кластери фаолиятида уларнинг позицияси ҳали ҳануз аниқ белгиланмаган.

Таълим кластери фаолиятидаги муаммоларни чуқур англаган ҳолда, унинг самарали педагогик стратегияларини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ ва бу стратегиялар субъектлар эътиборини аниқ белгиланган мақсадга йўналтиради. Таълим кластерининг педагогик стратегиялари йўналишларга таснифланган ҳолда, тизимли ёндашувга асосланган фаолият механизмларини тақдим қилади. Минтақавий педагогик таълим кластерини йўналишлар бўйича такомиллаштириш амалга оширилган бўлса-да, унинг кейинги фаолиятини янада мустаҳкамлаш мақсадидаги педагогик стратегияларини белгилаш унинг фаолиятини янада ривожлантиради.

МУҲОКАМА

Дунё мамлакатлари ташқи ва ички таҳдидларга қарши курашишга доим тайёр бўлиш учун модернизацион ва мобил

қиёфада ривожланмоқда. Таълим тизимида эса, бундай таҳдид илғор технологияларни, фанларни ўқитиш методикаларини ва уларни амалга оширишнинг самарали механизмларини ишлаб чиқиш ҳамда жорий этишда кўзга ташланади. Бугунги кунда педагогик таълим кластерининг энг асосий стратегиялари сифатида фанларни ўқитиш методикалари ва уларни амалда жорий этадиган самарали педагогик механизмларни эътироф этиш мумкин.

Таълим кластерининг юқорида таъкидлаб ўтилган муаммоларини бартараф этишдаги оптимал ечим сифатида унинг йўналишлар кесимидаги педагогик стратегияларини ва шунга мувофиқ бўлган асосий вазифаларини белгилаб олиш мақсадга мувофиқ.

1. Кластер ёндашуви асосида ўқув жараёнини ташкил қилиш ва унинг асосий стратегик вазифалари:

ўқув дастурлари ва дарсликларни илғор хорижий тажрибалар асосида тўла қайта кўриб чиқиш ва амалда жорий этиш;

олий таълимда “фанларни ўқитиш методикаси” мазмунига кластерли ёндашувга асосланган касбга йўналтириш технологияларини сингдириш;

мактаб-лабораторияларда ДТС минимум талабларини бажариш билан бирга индивидуал мавзулардан иборат ихтисослаштирилган дастурларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш;

ВМсининг 213-сонли қарорига мувофиқ белгиланган аниқ синфларда муайян фан кесимидаги дарсларга профессор-ўқитувчиларни жалб қилиш, синф ўқувчиларининг дастлабки ва сўнгги билим кўрсаткичларини мониторинг қилиш орқали кафедралар фаолиятини баҳолаш;

мактабларда иқтидорли ўқувчилар вариацияси ва траекториясини ташкил қилиш, “портфолио”лар асосида уларни таҳлил қилиб бориш, ривожлантиришга ёрдам бериш;

талабаларнинг педагогик компетентлигини ривожлантириш мақсадида мутахассислик фанларини ўқитиш мазмунига аралаш таълимни касбга йўналтирган ҳолда ташкил этишга доир ўқув материалларини киритиш[5];

олий таълимдаги кафедраларнинг умумий ўрта таълим муассасалари услубий бирлашмалари билан аниқ мақсадларга қаратилган ҳамкорлик механизмларини ишлаб чиқиш ва уни муҳокама қилиб бориш;

мактабда “касбга ўргатиш тизими”ни ривожлантириш, таълим олувчиларда тадбиркорлик кўникмаларини такомиллаштириш;

илғор ҳалқаро мезонларга мослаштирилган, ўқувчини креатив фикрлаш кўникмаларини ривожлантиришга қаратилган ўқув-услугий кўлланмалар тайёрлаш ва улар билан таълим кластери субъектлари(оила, боғча, мактаб, касбий таълим)ни таъминлаш ва ҳоказо.

2. Кластер ёндашуви асосида тарбия жараёнини ташкил қилиш ва унинг асосий стратегик вазифалари:

боладаги тарбиянинг таянч фазилатларини илмий асослаш ва уни шакллантиришда оила – боғча – мактаб - олий таълим - маҳаллаларнинг ижтимоий-педагогик имкониятлари асосидаги узвийлигини таъминлаш ҳамда унинг илмий-методик таъминотини яратиш;

бой миллий-маданий қадриятлар, маънавий мерос асосида “Тарбия” фанининг назарий ва методологик асосларини қайта ишлаб чиқиш;

педагогик таълим кластери субъектларининг маънавий-маърифий ва тарбиявий ишларини мониторинг қилган ҳолда, аниқланган муаммоларни ҳал этиш бўйича илмий асосланган тарбия технологиялари, таклиф ва тавсиялар тизимини ишлаб чиқиш;

таълим олувчидаги маънавий тарбияни баҳолашнинг илмий асосланган “тарбия индикаторлари”ни ишлаб чиқиш;

таълим олувчи маънавиятидаги ижтимоий-гуманитар фанлар аҳамиятидан келиб чиқиб, олий таълимдаги ижтимоий фанларни бўлажак ўқитувчининг ўқувчида “маънавий иммунитет”ни мустаҳкамлашга қаратилган методикалар билан тўйинтириш;

оила, маҳалла, таълим муассасаси, меҳнат жамоалари ҳамкорлигида “Янги маънавий макон” яратиш [1] ҳамда унинг креатив ва инновацион стратегияларини ишлаб чиқиш;

маънавий тарбияни “маҳаллабай” усулида ривожлантириш, тарбия жараёнидаги узвийликка таянган ҳолда, бўлажак ва ёш оналар, хотин-қизлар ўртасидаги маънавий-тарбиявий ишларда иштирок этиш орқали унинг самарадорлигини ошириш;

бакалавриат йўналишида “Маънавиятшунослик”, магистратура йўналишида “Касб маънавияти” фанларини жорий этиш ва унинг методик таъминотини ишлаб чиқиш;

тарбия кластери бўйича илмий тадқиқотлар ҳажминини ошириш;
ғоявий тарбия механизминини яратиш ва ҳоказо.

3. Кластер ёндашуви асосида талабаларга қўшимча касб бериш жараёнини ташкил қилиш ва унинг ўзига хос стратегик вазифалари:

барча мутахассисликларга мос равишда унга турдош бўлган қўшимча мутахассисликларни бериш бўйича кредит-модулли ёндашув асосидаги таълимни ташкил қилиш;

олий таълим имкониятларидан келиб чиқиб, ҳар бир мутахассислик ўз талабалари ва мактаб ўқувчиларида қўшимча касб бериш хизматларини ташкил қилиш ҳамда қўшимча касб беришда “устоз-шоғирд” тизимини йўлга қўйиш;

“маҳаллабай” усулидан фойдаланган ҳолда аҳолининг касбга муҳтож қатламини олий таълимда мавжуд касб бериш хизматларига жалб қилиш ишларини ривожлантириш;

таълим кластери субъектларида кадрларга бўлган эҳтиёжни ва қўшимча касб талаб этадиган томонларни таҳлилий ва танқидий ўрганиш, самарали механизмлар ишлаб чиқиш ва жорий этиш;

замон талабларига мувофиқ бўлган ИТ, графика, дизайн, тадбиркорлик каби соҳаларга мос касбларни бериш хизматларини кенгайтириш;

қўшимча касб беришда дуал таълимни ривожлантириш;

4. Педагогик амалиёт ва иш билан бандликни таъминлаш стратегияси

бўйича алоҳида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ. Маълумки, 2022 йилдан бошлаб олий ўқув юртларида “4+2” таълими жорий этилди, бу самарали таълим бўлиб, уни таълим кластери воситасида ривожлантиришда қўйидаги технологияларни қўллаш таклиф этилади:

self-development – ўзини ўзи ривожлантириш бўлиб, талаба ва мактаб ўқитувчисини амалиёт жараёнида мустақил изланиш ва таълим сифатини ошириш фаолиятини амалга ошира олишга тайёрлаш технологияси[6], унинг воситасида талабаларнинг ижодкорлик ва яратувчанлик кўникмаларининг ривожланиши таъминланади;

variable-practice – ўзгарувчан ёки аралаш амалиёт[7] бўлиб, талабани ўрганиши лозим бўлган янги тажрибаларни орттириш учун амалиёт жараёнидаги вазифаларни ва фаолиятни тез-тез ўзгартиришга тайёрлаш технологияси. Бунда ўқув жараёнидаги субъектлар фаолиятини ўрганиш ва таҳлил қилиш, дарсни ташкил қилиш, расмийлаштириш, ахборотлар билан ишлаш амалга оширилади;

natural-reflexive – табиий рефлексив, яъни амалиёт жараёнида онгли равишда касбий тўсиқларни енга олиш,

ўзгаришларга тайёр туриш асосида ўзаро ривожлана олиш технологияси[8];

diagnos-practice – амалиётни ташхислаш бўлиб, касбий-педагогик компетентликни интегратив мувофиқлаштириш асосида амалиётчи-талаба ва ОТМ битирувчилари касбий маҳоратини ташхислаш технологияси. Бунда истеъмолчилар ҳам иштирок этади ҳамда йўналишларга хос ташхислаш даражалари ишлаб чиқилади.

Таълим кластери ижтимоий буюртмасини тайёрлаш жараёни “бумеранг” жараён бўлиб [Т.С.], мактаб-лабораторияларда олий таълим ёрдамида таълим сифатини таъминлаш орқали юқори кўрсаткичга эга ўқувчи олий таълимга истеъмолчи ҳамдир. Олий таълимда муайян мутахассисликда таълим олаётган талаба бўлажак ўқитувчи сифатида мактабларда амалий фаолиятга тайёрланади, бунинг натижаси ўлароқ, мактабга педагог-кадр таъминланади. Ўқитувчи яна қайтар алоқа занжирини узвийликда давом эттириб, мактаб ўқувчисига таълим ва тарбия бериш фаолиятини бажаради (расмда ифодаланган).

Педагогик амалиётнинг ташкилий-функционал фаолияти куйидагилардан иборат:

олий таълимда ўрганилаётган назарияни амалиёт билан боғлаш;

амалиёт жараёнидаги учрайдиган тўсиқ ва муаммоларни ечимини олий таълим машғулотларида ҳал қилиш методикаларини тайёрлаш;

аниқланган таълимдаги муаммоларни “4+2”, дуал таълими жараёнларда тизимли ечиш дарсларини ташкил этиш;

мактабларда касбий ўзини-ўзи белгилашни шакллантириш учун шароит яратиш ва б.

5. Педагогик таълим кластери бўйича илмий тадқиқот натижаларини таълим жараёнига татбиқ этиш ва унинг асосий стратегик вазифалари:

таълим кластери субъектларини ўзаро интеграцион фаолият механизмларини ишлаб чиқишда шу йўналишдаги

тадқиқотлардан фойдаланиш бўйича семинарлар ташкил қилиш;

кластер фаолиятидаги муаммоларга қаратилган илмий тадқиқотлар ҳажмини ошириш, тадқиқот тажриба-синовларини кластер “лабораториялар”ида олиб бориш;

кластер бўйича илмий тадқиқотларнинг амалий аҳамиятидан келиб чиқиб, “касбга йўналтириш методикаси”ни ишлаб чиқиш;

барча мутахассисликлар таълими жараёнида таълим кластери бўйича илмий тадқиқотлар ҳажмини ошириш ҳамда фанларни ўқитиш методикаларига кластерли ёндашувни сингдириш;

илмий тадқиқотларни таълимга татбиқ этиш бўйича аниқ дастурлар ва лойиҳалар ишлаб чиқиш ва таҳлилий маълумотлар олиб бориш;

ҳалқаро ва маҳаллий тадқиқотлар натижаларидан 4+2, дуал таълим тизимида кенг фойдаланиш бўйича аниқ белгиланган чора-тадбирлар ишлаб чиқиш;

6. Кластер ёндашуви асосида аралаш таълим, мустақил таълим ва электрон педагогикани йўлга қўйиш ҳам таълим кластерининг устувор стратегияларидан бўлиб, бу йўналиш самарали фаолиятининг натижаси таълим ва тарбия жараёни электрон педагогика контентида намоён бўлади. Унинг қуйидаги асосий вазифаларини келтириб ўтиш мумкин:

мутахассисликлар кесимида мустақил таълимни касбга йўналтиришга қаратилган методикаларидан иборат вазифалар, лойиҳалар, дастурлар базасини тайёрлаш ва уни “NEMIS ахборот тизими”да ифодалаш орқали талабаларга мустақил таълим кредитларини ўзлаштириш бўйича қайдлар ташкил этиш;

мустақил таълимни шахсга йўналтирилган технологиялар асосида талабани тадқиқотчиликка йўналтиришга қаратилган услубий кўрсатмалар ишлаб чиқиш, мустақил таълимнинг натижавий маҳсулоти амалий фаолият натижасида тайёрланадиган маҳсулот бўлишига ҳам эътибор қаратиш;

аралаш таълимни ўқув жараёни самарадорлигини оширишнинг муҳим омили сифатида масофавий ўқитиш (Distance Learning), аудиторияда ўқитиш (Face-ToFace Learning) ва Интернет орқали ўқиш ((Online Learning)ни ахборот ва таълим технологиялари асосида дастурлаш[9];

аралаш таълим асосида кундузги, масофавий ўқитиш ва мустақил таълимни бирлаштирган ўқитиш тизими яратиш;

кредит-модуль тизими талаблари асосида талабаларнинг мустақил ишларини аралаш таълим метод ва технологияларини қўллаш асосида ташкил этиш;

электрон ўқув-методик мажмуалар (ЭЎММ)нинг ахборот таъминотини яратиш[5], лойиҳалаш ва технологик таъминот бўйича ташкил этиладиган барча тадбирларга педагогик таълим кластери платформаси маъмурий ходимлари масъуллигини белгилаш;

ХУЛОСА

Шундай қилиб, таълим кластерининг юқорида келтирилган педагогик стратегиялари унинг кейинги фаолиятига жуда катта таъсир қилади ва таълим кластерини педагогика соҳасининг мантиқий концепцион йўналишига айлантиради. Демак, таълим кластерининг модернизацион қиёфаси унда турли таълим хизматларининг мавжудлигидадир, шу муносабат билан педагог-кадрлар тайёрлашга қаратилган минтақавий таълим кластерида таълим хизматларини такомиллаштириш, бу хизматлардаги фанларни ўқитиш методикаларини ўзгартириш лозим. Бунинг учун мутахассисликларни тайёрлашга қаратилган ҳар бир фундаментал фанларнинг дидактик ва услубий таъминотига, назарий ва амалий қисмига маълум бир маънода, таълим кластерининг мувофиқ келадиган хусусиятлари, тамойиллари ва амалий жиҳатларини сингдирилиши мақсадга мувофиқ.

REFERENCES

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. Тошкент. “Ўзбекистон”, 2021. -Б. 233.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғриси”ги 213-сон қарори // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 14.04.2021 й., 09/21/213/0330-сон.
3. Тоштемирова С.А. Минтақавий таълим кластерларида педагогик-касбий компетенцияларни ривожлантириш: талаб ва таклиф // Analytical Journal of Education and Development, Special issue 2022 // www.sciencebox.uz
4. Тоштемирова С.А. Кластерли ёндашув асосида таълим сифатини ошириш / монография. -Тошкент: “ISHONCHLI NAMKOR», 2021. -188 б.
5. Бабаходжаева Л.Г. Талабаларнинг педагогик компетентлигини ривожлантириш жараёнида аралаш таълим моделини жорий этишнинг назарий ва амалий асослари / пед. фан. бўй. докт. (DSc) дисс...автореф. Чирчиқ. 2021. -Б. 32.

6. Tanuja A. Self-Development: Concept, Process and Methods / Business Management Ideas. 2022. <https://www.businessmanagementideas.com>.
7. Asuman Sahan. The effect of a variable practice metod on tennis groundstroke learning of adault beginners / See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/324889119> , Issue 74, April 2018. P. 15.
8. Eduardo Ravanal Moreno, Valeria M. Cabello, Francisco López-Cortés & Elias Amórtegui Cedeño (2021) The reflective practice as a tool for making tacit knowledge explicit, Reflective Practice, 22:4, 515-530, DOI: 10.1080/14623943.2021.1930527
9. Бабаходжаева Л.Г. Талабаларнинг педагогик компетентлигини ривожлантириш жараёнида аралаш таълим моделини жорий этишнинг назарий ва амалий асослари / пед. фан. бўй. докт. (DSc) дисс...автореф. Чирчик. 2021. -Б. 17.
10. Тоштемирова С.А. Кластерли ёндашув асосида таълим сифатини ошириш // педагогика фанлари бўйича фалс.докт.дисс... Тошкент. 2021. – 198 б.
11. Toshtemirova S.A., G'afforov Ya.X., Abduraxmonova J.N. Mutaxassislik fanlarini kasbga yo'naltirish metodikasi // o'quv qo'llanma. -Toshkent: "MALIK PRINT CO", 2021. - 204 б.